

Kur'an Araştırmaları Vakfı
KURAV

Kur'ân'ı Anlamada
Tarihsellik Sorunu
[SEMPOZYUM TEBLİĞ VE MÜZAKERELERİ]

8-10 Kasım 1996, BURSA

Editör
Abdülhamit BİRİŐİK

KURAV YAYINLARI
BURSA 2005

SEBEP-İLLET-HİKMET AÇISINDAN KUR'ÂN HÜKÜMLERİNE BİR BAKIŞ

Prof.Dr. Yunus Vehbi YAVUZ

UÜ İlähiyat Fakültesi

Esirgeyen bağışlayan Allah'ın adıyla.

Âlemlerin Rabbi olan Allah Teâlâ'ya hamd, Resûlü Muhammed Mustafa'ya salât ve selâm olsun.

Çok değerli ilim adamları, kıymetli misafirler!

Tebliğimizin konusunu "Sebeb-İllet-Hikmet Açısından Kur'ân Hükümlerine Bir Bakış" olarak belirledik. Tebliğimizde Kur'ân'da tarihsellik konusuna İslâm fihhının hüküm istinbatında kullandığı bu üç noktadan katkıda bulunmak istiyoruz.

GİRİŞ

Aslında felsefî bir kavram olan tarihsellik ve buna bağılı olarak tarihselcilik XVI. ve XIX. yüzyıllar arasında tarih ilminin yeniden yapılanması çerçevesinde gösterdiği gelişme ve değışme süreci içinde ortaya çıkmış kavramlar olup ilk defa Almanya'da doğmuştur. Tarihsellik ve tarihselcilik kavramlarının ortaya çıkış nedeni, Batı'da XVI. asır ile XIX. asırlarda ilimler tasnif edilirken tabiat ilimleri ile beşerî ilimler arasındaki zıtlığın epistemolojik bir çatışmaya dönüşmesidir. Bu dönemde tarih ilminden ne anlaşılacağı konusundaki felsefî tartışmalar sürecinde bu kavramların ortaya çıktığı görölmektedir. Batıda dinî sebeplerle tarih yazımına ilgi gösterilmemiş, aydınlanma süreci içinde beşerî ilimler kavramı belirince, tarih ve buna bağılı olarak tarih felsefesini bir problem olarak ele alma yönelişi başlamıştır. Tarihsellik bu yönelişin ürünüdür.

Başka bir ifade ile, tarihsellikten tarihe ait olanı, tarihselcilikten ise tarihe ait olanın metodunu anlamak mümkündür. Filozoflar tarih üzerinde çalışmalar yaparken, insanın gerçekten yaşadığı tarihî bir bilgiyi, bir düşünceyi tarihsellik sözcüğü ile ifade etmişlerdir.

Ancak tarihsellik kavramının ne olduğu sorusuna tatminkâr bir cevap vermenin çok zor olduğu kabul edilmektedir. Bu kavramın kaynaklarda çok değışik biçimlerde anlatıl-

dığı ve farklı tanımlarının yapıldığını ve filozofların bu kavram üzerinde ittifak ettikleri bir görüşlerinin bulunmadığını görmekteyiz. Bu tanımlardan bazılarını aşağıda kaydediyoruz:

1. Heinrich Moritz Chalybäus/Chalybaeus'un (1796-1862)¹ tanımı: *"Her türlü tarih metafiziklerinin ve her şeyin kökenini tarihte arayarak insanı yenilikten alıkoyan politik tutuculuğun bir simgesidir."*

2. Wilhelm Dilthey'in (1833-1911)² tanımı: *"Tarihselcilik, tarihinin seçilmiş olgulara dayalı olarak yaptığı araştırma ile bütün geçmişi sorgulama yöntemidir."*

3. Ernest Troeltsch'in (1865-1923)³ tanımı: *"Bütün bilgi ve tecrübe çeşitlerini tarihsel değişme şartları içinde inceleme eğilimidir."*

4. Karl Mannheim'in (1893-1947)⁴ tanımı: *"Tarihselcilik, bir dünya görüşü olup dünyanın radikal olarak zamansal bir tarzda anlaşılması görüşüdür."* Mannheim'e göre, Orta Çağ'daki teolojik kaynaklı statik yorumlar, aydınlanma döneminde lâik bir şekil alarak değişmiş ve bu statik yorum terk edilmiştir. Bütün sosyal ve kültürel realitenin, değişimin hâkimiyeti altına girmiştir. Bunun adı tarihselciktir.

5. Friedrich Meinecke'in (1862-1954)⁵ tanımı: *"Tarihselcilik statik dünya anlayışına zıt olan bir görüştür."* Daha sonra o tarihselciliği; somut, ferdi ve ünik olan şeylerle ilgilenme şeklinde vasıflandırmıştır.

Tarihselcilere göre sosyal bilim tarihten başka bir şey olmayıp gelişme kanunlarının bir incelenmesidir. Tarihsellik ya da tarihselciliği, tarihte geçen bazı olayların sadece belli bir zaman ve mekân şartlarında geçerli olduğu şeklinde anlayanlar olduğu gibi, tarihte geçen olaylarla çağdaş dünya arasında bir bağ kuran metod tarzında algılayanlar da vardır. Birinci görüşe göre, tarihselliğin en önemli unsuru zaman ve mekân boyutu ile kayıtlandırılmış olmasıdır. Dolayısıyla bu tür tarihsellik insanoğlunun ortaya koyduğu

-
- 1 Profesör Chalybäus, Almanya'nın Saksonya eyaletinin Pfaffroda şehrinde doğdu. Kiel Üniversitesi'nde Öğretim üyeliği yapan Chalybäus, Hegel'in takipçisi olarak bilinir. Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *Historische Entwicklung der spekulativen Philosophie von Kant bis Hegel* (? 1837, 5. edisyon: ? 1860). Eser iki defa İngilizce'ye tercüme edildi (trc. A. Tulk, London 1854; trc. A. Edersheim, Edinburgh, 1854). 2. *Entwurf eines Systems der Wissenschaftslehre* (Kiel 1846). 3. *System der spekulativen Ethik* (I-II, ? 1850).
 - 2 Meşhur Alman psikoloji, sosyoloji, felsefe ve dil alimidir. Hermenötik konusunda Friedrich Schleiermacher'den (1768-1834) çok etkilenmiştir. Hermenötik ve dil ile ilgili olup bir kısmı Doğan Özlem tarafından Türkçe'ye çevirilen çok sayıda eseri vardır.
 - 3 Alman Protestan ilahiyatçısı ve din felsefecisidir. Kilise tarihi ile ilgili eserleri vardır (bk. http://people.bu.edu/wwildman/WeirdWildWeb/courses/mwt/dictionary/mwt_themes_705_troeltsch.htm [22.11.2005]).
 - 4 Macaristan asıllı felsefeci ve bilgi sosyolojisidir. Hayatı üç ayrı ülkede geçmiştir. 1893-1919 arasında Macaristan'da 1919-1933 arasında Almanya'da ve 1933-1947 arasında ise İngiltere'de yaşamıştır. Bilgi felsefesinin (Sociology of Knowledge) kurucusu kabul edilir. Eserleri: 1. *Structures of Thinking*, Routledge & Kegan Paul, London 1922-24, 1980. 2. *Conservatism A Contribution to the Sociology of Knowledge*, Routledge & Kegan Paul, London 1925, 1986. 3. *Ideologie und Utopie*, [?] 1929 (İngilizce trc. *Ideology and Utopia*, Routledge, London 1936). 4. *Man and Society in an Age of Reconstruction*, Routledge, London 1940.
 - 5 Berlin Üniversitesi tarih ve felsefe hocalarından olup 1948 yılında Berlin Free University'de Rektörlük yapmıştır. Muhtelif alanlarda eserleri vardır.

olgular için söz konusudur.

Tarihsellik ya da tarihselciliğin Kur'ân hükümleri ile ilgili olarak ele alınıp alınmayacağı, bir geçerliliğinin bulunup bulunmadığı önemli bir tartışma konusudur. Bazılarına göre, Kur'ân hükümleri bütün zaman ve mekânları kapsadığı için, hıristiyan Batı şartlarında doğan tarihsellik ve tarihselcilik, Kur'ân hükümleri için söz konusu değildir. Fakat, diğer bazılarına göre ise, Kur'ân hükümleri de bu evrenin bir olgusu olduğuna ve tarih içinde gerçekleştiğine göre, tarihsellik bunlar için de söz konusudur. Buna göre, tarihselcilik metodunu Kur'ân hükümlerine de uygulamak mümkündür.

Bu sempozyumdaki tebliğlerin okunması ve enine boyuna müzakeresinden sonra konunun daha çok aydınlığa çıkacağını ummaktayız. Tebliğimizde, meseleye usûl-i fıkhıta yer alan, sebep-illet-hikmet açısından bakmak suretiyle sempozyuma küçük bir katkıda bulunmayı amaçlamış bulunuyoruz. Fakat, burada esasen diğer tebliğci hocalarımızın sunacağı değerli bilgilerden çok yararlanacağımızı özellikle ifade etmek isterim.

Anlayabildiğimiz kadarıyla, Kur'ân'da tarihsellik denilince, bundan kastedilen şey: Kur'ân naslarının taşıdığı hükümlerin belli bir zaman ve mekân şartları ile sınırlı olduğu, belli sebeplere dayalı olarak indirildiği, bu sebepler yok olunca hükümlerin de yok olacağı, bütün zaman ve mekânları kapsamayacağı, dolayısıyla Kur'ân hükümlerinin çağdaş toplumların ihtiyaçlarını karşılamada yeterli olmayacağı düşüncesi akla geliyor. Aslında bu bir Batı düşüncesidir. Batı şartlarında doğan ve Batılılar tarafından ortaya atılmış tarihsellik ve tarihselcilik konusu gerek tarihte, gerekse çağımızda yaşayan fakihler ya da âlimlerimizin meselesi olmamış, konu ne usûl ne de fûru' kitaplarımızda yer almamıştır. Biz bu tebliğde Kur'ân hükümlerinin tarihselliğine usûl-i fıkh penceresinden bakmak suretiyle bir değerlendirme yapmaya çalışacağız. Konu, inşallah müzakerelerden sonra açıklık kazanacaktır.

Kur'ân'da tarihsellik konusunun bu sempozyum ile gündeme getirilmesinin asıl sebebi, Kur'ân hükümlerinin modern çağda yaşayan toplumların ihtiyaçlarını karşılayacak güce sahip olup olmadığı tartışmasına açıklık kazandırmak, böylece beyin güçlerini bundan sonra daha önemli noktalara teksif etmektir. Bu çerçevede ele alınan tebliğimize önce sebep-illet-hikmeti tarif etmekle başlamak istiyoruz.

I. SEBEP

Sebeb kelimesi sözlükte ip, urgan, vesile, yol, hayat, bir şeye ulaşmanın aleti, bir şeye ulaşmanın yolu, maksada ulaştırın şey gibi anlamlar taşır. Terim olarak ise sebep değişik şekillerde tarif edilmiştir. Bu tarifleri aşağıda zikredeceğiz:

1) "Sebeb, kanun koyucu olan Allah'ın şer'î hükümlerin varlığına alâmet olarak koyduğu şeydir. Öyle ki, o alâmet bulununca hüküm bulunur, alâmet yok olunca hüküm de yok olur." Yani sebeb bulunması müsebbep olan hükmün bulunmasını, yok olması da hükmün bulunmamasını gerektirir.

2) "Sebeb, kanun koyucu (şâri) olan Allah'ın, varlığını hükmün varlığının, yokluğunu da hükmün yokluğunun göstergesi yaptığı şeydir." Yani sebep hükmün bulunmasının göstergesi olup hükmün gönderilmesinde etkili değildir. Bu sebeple insan akli sebep ile hüküm arasındaki ilgiyi, sebep gizli olduğu için anlayamaz.⁶

3) "Sebeb, elde edilmesi istenilen hükme ulaşmak için bir yol olup araç değildir. Maksada ulaşmak için belki bu yol üzerinden herhangi bir araç ile gidilir." Mekke'ye ulaşmak için gidilen yolu buna örnek verebiliriz. Aslında Mekke'ye o yol üzerinde yürünmek, yahut herhangi bir araçla gidilmek suretiyle ulaşılır, bizzat yolun kendisi ile ulaşılmaz. Yaya yürümek, yahut diğer araçlar üzerinde yürümek ulaşım için birer vasıta-
dır. Ulaşım bu vasıtalarla gerçekleştirilir.

Kuyuya inmek için sarkıtılan ip de sebebin başka bir örneğini teşkil eder. İp kuyunun dibine inmek, yahut kuyudaki suya ulaşmak için bir yoldur, bir araç değildir. Aslında kuyuya inen, yahut suyu çeken insandır.⁷

Bunun bir başka örneği ana-babadır. Ana-baba çocuğun dünyaya gelmesinin sadece birer sebebidir. Ana-baba çocuğun asla illeti değildir. İlet Allah Teâlâ'nın yaratmasıdır. Allah Teâlâ yaratmazsa, sadece ana-babanın ilişkide bulunması ile çocuğun dünyaya gelmesi mümkün olmaz. Nitekim bazı ana-baba sebeplik görevini yerine getirmelerine karşın, çocuk sahibi olamamaktadır.

Had cezasının gerekli olması için zinanın, namazın farz olması için vaktin, orucun farz olması için Ramazan ayının, bir müslümanın malî tasarruflarına kısıtlama getirilebilmesi için deliliğin, haccın farz olması için Kâbe'nin bulunması da sebebin tarifini açıklayan örneklerdir. Anılan sebepler bulununca hüküm bulunur, bu sebepler bulunmayınca hüküm de bulunmaz. Fakat hükmün aslı gerekçeye dayalı olup kalıcıdır. Buna da illet denilmektedir. Zina eden bulunursa had cezası da bulunur, fakat aksi olunca ceza bulunmaz, ancak zinanın cezası ile ilgili hüküm kalıcıdır. Namaz da böyledir. Vakit bulununca namaz farz olur, vakit bulunmayınca farz olmaz, fakat namazın farz olma hükmü hiçbir zaman ortadan kalkmaz.

Yukarıdaki tariflerden anladığımızı göre, sebep hükmün ortaya çıkmasını gösteren şeydir. Fakat, bizim aklımız onu açıklayamaz, hükmün neden bu sebebe bağlı olduğunu idrak edemez. Dolayısıyla sebebin bulunmaması, hükmün aslında bulunmamasını gerektirmez. Belki onun tekrarlanmamasını icap ettirir.

Usûlcülere göre; sebep belirlenmiş, açık bir vasıf olup onun şer'î hükmü belirleyici olduğuna dair naklî bir delil bulunur. Onlara göre, sebep ile hüküm arasında ister uygunluk bulunsun, ister bulunmasın, sebebin bulunduğu her yerde hüküm bulunur, fakat hüküm kendisine dayalı olmaz.

6 Abdülkerim Zeydan, *el-Vecîz fi usûli'l-fıkh*, Bağdad 1394, s. 40-42.

7 Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (nşr. Ebü'l-Vefâ Kande-hârî Afgânî), Beyrut 1973, II, 301-2.

Bazı fakîhlere göre ise, sebep hükme uygunluğu bilinmeyen şeylere mahsustur. Eğer sebep ile hüküm arasındaki münasebet bilinebiliyorsa buna sebep değil illet adı verilir. Bunun örneklerini aşağıda zikredeceğiz.

1) Ramazanda yolculuk yapmak oruç tutmamanın caiz olmasına sebeptir. Oruç tutmama ruhsatı hükümdür, Ramazanda yolculuk yapmak ise bunun sebebidir. Zorluk manasını taşıdığı için bu sebep açık bir şekilde iftar etme hükmüne uygundur. Öyle ki bu ruhsat ile zorluk arasında da uygunluk vardır.

2) Ramazan ayında hasta olan kimse için oruç tutmama ruhsatı da böyledir. Oruç tutmama ruhsatı bir hüküm, hastalık ise bu hükmün sebebidir. Bu sebep açıkça zorluk manasını taşır. Çünkü hastalık durumunda zorluk bulunduğu aşikârdır. Dolayısıyla hükmün hafifletilmesi ve iftara ruhsat verilmesi bu zorluğa uygundur.

3) Sarhoşluk vermek de, şarabın haram kılınmasının açık bir sebebi olup hükmün konulmasına uygun bir vasıftır. Çünkü sarhoşluk aklın yok olmasına sebep olmaktadır.

Bu üç örnekte zikredilen sebepler usûlcülere göre, hem sebep hem de illet olarak değerlendirilmektedir.

4) Yine güneşin batması akşam namazının farz olması için sebeptir. Fakat, bizim aklımız sebep olan güneşin batması ile hüküm olan akşam namazının farz kılınması arasında açıkça bir uygunluğun varlığını anlayamaz.

5) Zina fiili de had cezasının uygulanmasına sebeptir. Bu fiil bulunursa had cezasının uygulanması gerekli olur, bulunmazsa ceza da uygulanmaz. Fakat, bizim aklımız zina fiili ile ona verilen had cezası arasındaki ilgiyi ve uygunluğu anlayamaz.

6) Beytullah, haccın farz olmasına sebeptir. Beyt (Kâbe) bulunmasaydı hac da farz olmazdı. Fakat, akıl Beytullah ile haccın farz oluşu arasındaki ilgiyi anlayamaz.

7) Ramazan ayı orucun farz olmasına sebeptir. Ramazan ayı girince sorumluluk çağındaki kişilerin oruç tutması farz olur, Ramazan ayı girmezse bu farzdan söz edilemez. Fakat, bizim aklımız Ramazan ayı ile oruç arasındaki ilgiyi anlayamaz. Neden oruç Ramazan ayında farz kılınmış da başka aylarda farz kılınmamıştır? Akıl bunu açıklayamaz. Eğer akıl bunu anlayıp açıklayacak olursa onun adı illet olur.

A. SEBEBİN HÜKMÜ

İster teklifi bir hüküm olsun ister olmasın, şartları bulunup mâniler ortadan kalkınca, yükümlü kişi istemese de bir olayda sebep bulununca hüküm de zaruri olarak bulunur. Çünkü sebep dince hükümden ayrılamaz. Bunun örneği, Ramazan ayına, oruç tutmaya ehil olarak giren bir müslüman istemese de oruç tutmak ona farz olur. Nikâh akdi yapan kimse için de durum aynıdır. Nikâh akdini gerçekleştiren erkek için kocalık hükümleri ortaya çıkar. Nikâhladığı kadın ile arasında helâllik olur ve kendisi dinî yönden yükümlülük altına girer. Örneğin; mehir ve nafaka ödemek zorunda kalır.

Bunun gibi, satış akdi yapan kişi, akdi gerçekleştirdikten sonra istemese de mülkiyet

kendisinden müşteriye intikal eder ve kendisinin müşteriden alacak hakkı olur. Karısını boşayan insan da bu olaya örnek verilebilir. Bir kimse eğer dinî ölçülere göre karısını boşarsa, kendisi istemese de aralarında ayrılık hükümleri gerçekleşir ve karı-koca birbirine bundan sonra haram olur.⁸

B. SEBEBİN NEVİLERİ

Sebebi tarif ederken, burada birkaç kelime ile onun türlerinden söz etmek yerinde olacaktır. Sebeb iki türdür. Biri yükümlü bir müslümanın yapamayacağı işlerin hükmü ile ilgili sebep, diğeri yapabileceği işlerin hükmü ile ilgili sebeptir.

Birinciye örnekler: Namazın farz olması için vaktin bulunması, orucun farz olması için Ramazan ayının bulunması, zekâtın farz olması için nisap miktarı mal varlığının bulunması, haccın farz olması için Beytullah'ın bulunması, bir müslümanın harcamalarının kısıtlama altına alınmasının gerekmesi için delilik ya da küçüklüğün bulunması, mirasa hak kazanabilmek için akrabalığın bulunması gibi.

İkinciye örnekler: Kısasın gerekli olması için bilerek adam öldürmenin gerçekleşmiş olması, elin kesilmesinin zorunlu olması için hırsızlığın var olması, mülkiyetin var ya da yok olması için satış akdinin bulunması, yine mülkiyetin düşürülmesi için vakfetme ya da azat etme keyfiyetinin bulunması, şuf'a hakkının gerçekleşmesi için taraflar arasında ortaklığın var olması gibi.

Her iki türden sebepler bulunur, şartlar gerçekleşir, engeller ortadan kalkarsa hükmün de mutlak olarak bulunması vacip ve gerekli olur. Çünkü müsebbep olarak nitelenen hüküm, dinen sebepten ayrılmaz, ikisinin beraber bir mahalde bulunması gerekir.

II. İLLET

İlletin sözlük anlamı; hastalık, özür, bahane, hades, bâis, araz demektir. Kişi hasta olunca "İlletlendi", yahut "Ona illet arız oldu" denilir. Hastalığın illet adını almasının sebebi, hasta olan kişiyi kuşatması, yahut hasta üzerinde tekrarlanmasıdır. Arapça'daki illet harflerine de bu sebeple illet harfi ad verilmiştir. Çünkü bu harfler buldukları kelimelerin yapılarında değişiklik meydana getirirler. Dinde hüküm ortaya koyan durumlara illet adı verilmesinin sebebi, bu durumun tekrarlanması ile hükmün de tekrarlanmasına binaendir.

İmam Serahsî illetin açıklamasını şöyle yapıyor: "İllet öyle bir şeydir ki, bir şeye geçince onun şimdiki durumunun hükmünü değiştirir." Hastalığa da bu sebeple illet adı verilmiştir. Çünkü hastalık bir şahsa geçince onun şimdiki durumunu değiştirir, başka durumlar ortaya çıkarır. Yaralamaya da illet adı verilir. Çünkü yaralama keyfiyeti yaralanan

⁸ Vehbe ez-Zuhaylî, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*, I-II, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, ts. (5. bs.), I, 93-100; Abdüvâhhâb Hallâf,, *İlmu usûli'l-fikh*, Kuveyt 1978 (12. bs.), s. 118.

kimseye geçince, onun şimdiki durumu değişir.

Bir görüşe göre ise illet; bulunduğu yerde isteğe bağlı olmaksızın eseri görülen şeydir. Yaralama örneğinde, yaralama keyfiyeti yaralanan kişiye intikal edince, onun istek ve iradesi söz konusu olmaksızın yaralamanın etkisi kendisinde ortaya çıkar.⁹

A. İLLETİN TARİFLERİ

Usûlcüler illet için çeşitli tarifler vermişlerdir. Bunlardan birkaçını aşağıda zikretmekle yetinmek istiyoruz.

1) İmam Serahsî'nin tarifi: "Şer'î hükümlerde illet nasslarda bulunan bir mana olup mahalle geçmesi sebebiyle, onun şimdiki durumun hükmünü değiştirir ve kendisi içtihat yolu ile bilinir."

Meselâ, Hz. Peygamber'in (s.a.) "Buğday, buğday ile misli misline mübadele edilir..." sözünde illet, buğdaya geçen bir özelliktir. Bu özellik de buğdayın eşitlikte etkili olan ölçekli mallardan olmasıdır. Bu özelliğin buğdaya geçmesi sebebiyle şimdiki durumunun hükmü değişir. Dolayısıyla bu, ölçeklilik özelliği buğdaydaki riba hükmünün illeti olur. Öyle ki, bir ölçüğün altında, az miktarlardaki misli malların mübadelelerinde akdin hükmü değişmez, belki bu nassa göre önceden olduğu şekilde kalır.

Diğer örnekler de bunun gibidir. Alış-veriş şer'an mülkiyetin illetidir; nikâh dinen karı-kocanın birbirine helâl olmasının illetidir; bilerek adam öldürmek, kısas hükmünün illetidir. Bu sayılan muamelelerdeki illetleri Allah Teâlâ bu hükümlerin gerekçesi kılmıştır. Şer'î illetler kendi başlarına hüküm koyucu olamazlar. Zira Allah'tan başka bir hüküm koyucu yoktur. Ne var ki bu icap keyfiyeti bizim için malum değildir. Dolayısıyla din, bize kolaylık sağlamak için, bilebileceğimiz sebepleri hükmün gerekliliğine dayanak ve gerekçe yapmıştır. Fakat şeriat nokta-i nazarından konuya bakınca, bu illetler kendi başlarına hiçbir hüküm ortaya koyamazlar. Bu durum öldürme işine benzer. Gerçekte öldüren de yaşatan da Allah'tır. Fakat, Allah Teâlâ, illet olması sebebiyle öldürme işini kâtile nispet etmiştir."¹⁰

2) İmam Gazzâlî'nin tarifi: "İllet, kendi başına değil, belki şâriin kılması ile hükmün varlığında etkili olan bir vasıftır."¹¹

3) Fahreddin er-Râzî'nin tarifi: "İllet hükmü belirleyen vasıftır."¹²

4) Âmidî'nin tarifi: "İllet hükme götüren (bâis) vasıftır."¹³

5) Mu'tezilenin tarifi: "Hükümde bizatihi etkili olan vasıftır."¹⁴

9 es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 301.

10 es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, II, 301-302.

11 Şaban Muhammed İsmâil, *Tehzîbü Şerhi'l-İsnevî alâ Minhâci'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl li'l-Kâdî el-Beyzâvî*, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire, ts., III, 61-62.

12 İsmâil, *Tehzîbü Şerhi'l-İsnevî*, III, 62.

13 İsmâil, *Tehzîbü Şerhi'l-İsnevî*, III, 61

14 İsmâil, *Tehzîbü Şerhi'l-İsnevî*, III, 61.

Hükmü bilmeye vesile olması itibariyle, illete kıyas ve delil de denilmektedir. Fakihlerin çoğunluğuna göre, dinî hükümlerin gerekçeye dayandırılması (ta'lili) caizdir. İnanç ve ibadet konuları ile ölçü bildiren konularda ittifakla hükümler bir gerekçeye dayandırılmaz. Çünkü anılan bu hükümler sabit olup kıyamete kadar bunların hükümlerinin değişmeye ihtimali yoktur.

Kur'ân ve Sünnet'te hükümlerin gerekçelerinin nasrlara dayalı olarak belirlendiğini, sahâbe ve tâbiünun da bu iki kaynağı izleyerek nasrların gerekçelerini ortaya koyduklarını, buna dayalı olarak bazı hükümleri ihtiyaç, maslahat ve zaruretlere çerçevesinde değiştirdiklerini, başka bir ifade ile; nasrların zâhiri hükümlerini uygulamadıklarını, bunların maksatlarına dayalı olarak farklı bazı hükümler getirdiklerini ve bu hükümleri uygulamaya koyduklarını görmekteyiz. Aşağıda bunlara ait bazı örnekleri kaydedeceğiz.

B. İLLETİN ÖRNEKLERİ

1. Kur'ân'da Ta'lil (Gerekçeleştirme) Örnekleri

Kur'ân'da bazı nasrlara ait hükümlerin gerekçelerinin Allah tarafından belirtildiğini açıkça görmekteyiz. Bunlara ait örnekler aşağıda zikredilmiştir:

1) *"Bu sebepten ötürü İsrâiloğulları hakkında şöyle yazdık: Kim bir insanı bir insan karşılığı olmaksızın veya yeryüzünde bir bozgunculuk söz konusu olmaksızın öldürürse, sanki bütün insanları öldürmüş gibi olur."* (el-Mâide 5/32) Bu âyetteki bütün insanları öldürmüş olma hükmünün illeti, yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak, düzeni bozmak ve haksız yere can almak olarak gösterilmiştir.

2) *"Kendilerine karşı savaş açılan mü'minlere, zulme uğradıkları için savaşa izni verildi. Şüpheli yok ki Allah, onlara yardım etmeye gücü yetendir."* (el-Hacc 22/39). Bu âyette, düşmana savaş açma izninin gerekçesi, müslümanların zulme uğrama sebebiyle savaş açmak gösterilmektedir. Bu illet açıkça anlaşılmalıdır.

3) *"Erkeklerinizden iki kişiyi şahit tutun. Eğer, iki erkek bulunmazsa, güveneceğiniz şahitlerden bir erkek iki kadın şahitlik etsin ki, bu kadınlardan biri şaşırırsa diğeri ona hatırlatır."* (el-Bakara 2/283). Borçlanma ile ilgili hukukî muamelelerde hâkim önünde bir erkeğe karşılık iki kadının tanıklık etmesi hükmünün gerekçesi, kadınlardan biri şaşırıncaya diğersinin ona yardımcı olmak üzere olayı hatırlatması olarak belirtilmiştir. Âyetteki hüküm bu gerekçeye dayandırılmıştır.

4) *"Allah'ın Resûlüne, başka ülkelerin halkından verdiği feyler, Allah'ın Resûlünün, akrabasının, yetimlerin, yoksulların ve yolcuların hakkıdır. Ta ki o mal içinizden sadece zenginler arasında dolaşan bir varlık olmasın."* (el-Haşr 59/7). Bu âyette fey mallarının anılan yerlere dağıtılma emrinin gerekçesi, sosyal adaleti gerçekleştirmek ve malın sadece zenginlerin elinde dolaşan bir varlık olmasını engellemektir. Nassın bu illeti açıkça zikrettiğini görmekteyiz.

2. Sünnette Ta'lîl (Gerekçeleştirme) Örnekleri

1) Abdullah b. Vâkîd'dan rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) Kurban bayramında, üç günden sonra Kurban etlerinin yenmesini yasakladı. Hz. Aişe (r.a.) bu yasaklama olayını şöyle anlattı: Hz. Peygamber (s.a.) döneminde bir Kurban bayramında çölde yaşayan kimseler toplu hâlde Medine'ye gelmişlerdi. Bu sebeple Resûlullah (s.a.) mü'minlere hitaben: *"Üç günlük et saklayın, sonra da gerisini sadaka olarak dağıtın."* buyurdu. Bir zaman sonra ashâb: *"Ey Allah'ın Elçisi! İnsanlar kurbanlıklarının derisinden su tulumları ediniyorlar ve kurban etlerinin yağlarını eritiyorlar."* diyerek şikâyetle bulundular. Hz. Peygamber (s.a.) bunun sebebini sorunca ashâb: *"Siz bize kurbanlıkların etlerini üç günden fazla yemeyi yasakladınız."* tarzında cevap verdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: *"Çölden gelen kabile dolayısıyla size kurban etlerini üç günden fazla yemeyi yasakladım. Bundan sonra yiyin ve sadaka olarak dağıtın!"*¹⁵

2) Alkame şöyle anlattı: Bir ara Abdullah ile birlikte yürürken şöyle demişti: Resulûllah (s.a.) ile beraber bulunuyorduk. O şöyle buyurdu: *"Sizden kim evlenmeye gücü yeterse evlensin, çünkü evlilik gözü harama bakmaktan daha çok önleyicidir, namusu daha çok koruyucudur. Kimin evlenmeye gücü yetmezse, oruç tutsun."*¹⁶

3) Hz. Aişe'den rivayet olduğuna göre: Resûlullah (s.a.) bir gece mescitte namaz kıldı, birtakım insanlar da onun namazı gibi namaz kıldılar. Sonra ertesi gece yine namaz kıldı, bunun üzerine insanların sayısı çoğaldı. Sonra üçüncü, yahut dördüncü gece insanlar mescitte toplandılar. Bundan sonraki gecelerde Hz. Peygamber (s.a.) artık gece namazı için mescide çıkmadı. Sabah olunca namazdan sonra ashâbına dönerek şöyle buyurdu: *"Sizin yaptığınızı gördüm, bu sebeple size farz kılınır korkusundan başka bir şey beni, size çıkmaktan alıkoymadı."* Bu olay Ramazan ayında vuku bulmuştu.¹⁷

4) Ebû Hüreyre'den rivayet olduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: *"Sizden biri insanlara namaz kaldırıncı hafif kaldırınsın. Çünkü onlar arasında zayıf, hasta ve yaşlı kimseler vardır."*¹⁸

3. Sahâbede Ta'lîl (Gerekçeleştirme) Örnekleri

Sahâbe Kur'ân ve Sünnet nasslarının gerekçelerini ortaya koyarak, nassların zahirinden farklı bazı hükümler getirerek toplum-İslâm bağlantısını kurma yoluna gitmişlerdir. Müellefe-i kulûba zekâtтан hisse vermemeleri, Kur'ân ve Sünnet'te var olan boşama şeklini durdurarak bid'î boşama şeklini ihdas etmeleri, Irak ve Şam arazisini ordu mensupları arasında ganimet olarak taksim etmeyip haraç toprakları statüsünü getirmeleri, Kiptap ehli kadınlarla evlenmeyi yasaklamaları, kadınların erkekler gibi mescide çıkıp cemaatla namaza katılmalarını yasaklamaları, sünnete muhalif olarak teravih namazını

¹⁵ Müslim, "Edâhi", 35/28.

¹⁶ Buhârî, "Savm", 10; Müslim, "Nikâh", 1.

¹⁷ Buhârî, "Teheccüd", 5, "Savm", 1.

¹⁸ Buhârî, "Ezan", 63.

cemaatla kıldirmaları, seferde farz namazları kısaltmayıp dört rekât olarak kıldirmaları, şarap içmenin cezasını yükseltmeleri, sünnetteki hükmün tam tersine, yitik olan malları ihraz ederek ve satarak parasını sahiplerine vermeleri bunun bazı örneklerini teşkil etmektedir.

4. Tâbiûnda Ta'lîl (Gerekçelendirme) Örnekleri

Tâbiûn fukahâsi da sahâbeyi izleyerek nassların taşıdıkları hükümlerin gerekçelerini açıklama yoluna gitmişler ve buna bağlı olarak, nasslardakinden farklı bazı hükümler getirmişlerdir. Buna verebileceğimiz bazı örnekler şunlardır: Nassın yasaklamasına rağmen, mallara fiyat koymayı caiz görmeleri, yakın akrabasının birbiri lehine şahitlik etmelerini caiz görmeleri, kocası ölen kadının sürme çekmesine izin vermeleri.

Yukarıdan beri verdiğimiz bu örneklerin sayısını çoğaltmak mümkündür. Fakat bu kadar örneğin konuyu aydınlatmak için yeterli olacağı kanaatindeyiz. Ancak şu noktaya da işaret etmeden geçemeyeceğiz: Dikkatle bakıldığında bu sayılan örneklerin istihsânın tarifine ve mahiyetine tıpatıp uymakta ve bütünü ile onun kapsamı içinde bulunmakta olduğu görülür. Aslında hükümlerin talili noktasında kıyas ile istihsânın da birleştiği görülmektedir. Aralarındaki fark şudur: Kıyasta nassın zahirî hükmüne dayanılır, istihsânda ise nassın maksadî hükmü alınır ve ona istinaden yeni bir hüküm getirilir. Yani zahirî hüküm terk edilip maksadî hüküm alınır. Bu işlem usûlde istihsân olarak adlandırılmıştır. İstihsân metodu ile kıyas talilde birleşmelerine karşılık, vardıkları sonuç itibariyle birbirinden tamamen ayrılmaktadırlar. Çünkü istihsân kıyası terk etmektir. İstihsânın vardığı hüküm, kıyasta varılan hükmün zıddıdır.

III. HİKMET

Hikmet kelimesi, sözlükte; adalet, hilim, ilim, nübüvvet, Kur'ân, İncil, akıl, sebep, illet, doğru söz, kâmil akıl, yüce bilgi, gizli sır, ne olduğu anlaşılmayan sebep ve hakikat, ancak yüce Allah'ın bilebileceği şey, gibi anlamlar ifade eder.

Terim olarak ise hikmet şöyle tanımlanmıştır:

- Hikmet, eşyayı son derece muhkem ve sağlam bir şekilde bilmek ve tanımaktır.

Hikmetin başka tanımları da yapılmıştır:

- Hikmet, en iyi ilim vasıtasıyla en iyi şeyin bilinmesidir.

- Hikmet kazaî bir hükümde âdil olmak, eşyanın hakikatini olduğu gibi bilmek ve hikmet iktizasına göre hareket etmektir.

- Hikmet, mevzuun sebeplerini, hakikatini beşer kudretinin erişebildiği ölçüde hadizatında oldukları gibi aramaktan ibaret olan bir ilimdir.

Hikmete bazı örnekler:

Namaz kılmanın hükmü farz olup herhangi bir gerekçeye dayalı olarak farz kılınmış

değildir. Akıl onun gerekçesini anlamaktan acizdir. Fakat, biz onun hikmeti üzerinde düşünebilir, bazı açıklamalarda bulanabiliriz. Örneğin; namaz insanı disipline alıştıırır, beden ve ruh temizliğini sağlar, Allah ile kul arasında kuvvetli bir bağ kurmaya vesiledir. Namaz günde beş kere Allah ile buluşup tekrar dünyaya dönme olayıdır. Bu sayılanlar hiçbir suretle namazın gerekçeleri olarak değerlendirilemez. Fakat bunlar bizim küçük aklımızla namazın sırlarından anladıklarımızdır.

Bunun gibi, zekât Allah'ın zengin müslümanlara farz kıldığı malî bir ibadettir. Kur'ân ve Sünnet'te zekat için herhangi bir illet, gerekçe belirtilmemiştir. Ancak, biz kendi aklımızla zekâtın bazı hikmetlerini şöyle açıklayabiliriz: Zekât, mal ile Allah'a kulluk etmenin bir ifadesi olup Allah'a karşı şükran borcunun bir görüntüsüdür. Kul ile kullar arasındaki bağlantıyı sağlar, yoksulları gözetme ve sosyal hizmetleri yerine getirmede büyük rol oynar. Bu açıklamalar bizim kendi aklımızın ürünü olup zekâtın sırrını ortaya koyma çabasıdır. Herkesin açıklama tarzı farklı olabilir. İlette durum böyle değildir. İlette bütün akıllar ittifak eder.

Oruç da bedensel bir ibadet olup İslâm'ın beş temel emrinden biridir. Şartlarını taşıyan bütün müslümanlara farzdır. Bu hüküm herhangi bir gerekçe ile kayıtlı değildir. Fakat, buna karşılık biz aklımızla orucun şu hikmetlerini açıklayabiliriz: Oruç bir nefis terbiyesidir. İnsan sağlığını korumak ve fazla gıda almaya karşı alınmış bir tedbir görünümündedir. İnsana sabretmesini öğretir. Yoksulların açlık durumlarını hatırlatarak acıma duygusunun gelişmesini ve yoksullara yardım ellerinin uzanmasını sağlar vs... Bu hikmetler yine bizim anladığımız sırlardır. Orucun sırları bu sayılanlardan ibaret değildir. Her akıl değişik bir açıklama tarzı ortaya koyabilir.

IV. SEBEP-İLLET-HİKMET ARASINDAKİ FARK

Usûl alimlerine göre, dinî hükümler sebeplere dayalı değildir. Fakat sebeplerin tekrarlanması hükümlerin de tekrarlanmasını gerektirir. Yani aynı sebepler aynı hükümlerin var olmasını muciptir. Ancak, bir hükmün sebebinin bulunmaması o hükmün değişmesini gerektirmez, belki tekrarlanmamasını gerektirir. Fakat illet böyle değildir. İletin bulunmaması hükmün bulunmamasını gerektirir. Başka bir ifade ile, illetin değişmesi hükmün değişmesini gerektirir. Çünkü hüküm illet üzerine bina edilmiştir.

Büyük çoğunluk fakîhlere göre, sebep illetten daha umumîdir. Her illet sebeptir, fakat her sebep illet değildir. Meselâ, güneşin batması akşam namazının farz olmasının sebebidir, fakat illeti değildir. Yani hangi gerekçe ile güneş battıktan sonra Allah Teâlâ akşam namazını kılmayı farz kıldığını biz aklımızla anlamaktan aciziz. Bazı konularda ise sebep ile illet birleşmektedir. Meselâ, satış muamelesinde akit, mülkiyetin satıcıdan müşteriye intikali için hem sebeptir, hem de illettir.

Bazı usûlcülere göre ise, sebep ile illet arasında zıtlık vardır. Sebep, sadece kendisi ile hüküm arasında uygunluk bulunan konulara mahsustur. Sebep, Allah'ın dinî bir hükmün

belirleyicisi kıldığı şeydir. Öyle ki, o şey bulununca hüküm bulunur, bulunmayınca hüküm de bulunmaz. Daha başka bir ifade ile, Allah'ın, varlığını hükmün varlığına, yokluğunu da hükmün yokluğuna alâmet kıldığı şeydir.

İllet ise, hükmün ortaya konmasına uygun olan vasıftır. Yani bir olayda hükmün ortaya konmasına mesnet teşkil eden şeye illet denilmiştir. Bu illet bulununca hüküm bulunur, illet değişince hüküm de değişir.

Sebeb hükmün varlık veya yokluğunda ya da tekrarlanmasında müessirdir. İllet ise hükmün değişmesinde müessirdir. Zina ya da hırsızlık suçlarının cezasını buna örnek olarak zikredebiliriz. Bu fiiller bulununca ceza bulunur, tekrür edince ceza da tekrür eder. Fakat bu iki fiilin illeti böyle değildir. İllet burada insanların ırzını ve malını koruma altına almaktır. Bu illet hiç değişmeyeceği için hüküm de değişmeyecektir. Fakat müellefe-i kulûba zekât vermenin illeti değiştiği için hüküm de değiştirilmiştir. Bu bakımdan sebep ile illeti aynı kabul etmek mümkün değildir.

Sebeb, inanç, ibadet ve ölçü ile ilgili hükümler için söz konusudur. Sebebe bağlı olan hükümler sabittir, herhangi bir nedenle değişmeye ihtimalleri yoktur. Fakat illet dünya muameleleri ile ilgili hükümler için söz konusudur. Dolayısıyla herhangi bir illete dayalı olan muamelat hükümleri bu illetin değişmesine paralel olarak değişir. Ancak, illetin sağlam bir yol ile ortaya konması ve kuvvetli bir delile dayalı olması gerekir. Kanaatimizce sağlam delil nass ve icmadır. Nass bulunmayan yerde illetin belirlenmesinde icmaa başvurulmalıdır. Bu yol nassların hükümleri ile gereksiz olarak oynama tehlikesini ortadan kaldırır.

Hikmet ise, illet ve sebepten tamamen farklıdır. Hikmetin mahiyet ve hakikatini ancak Allah Teâlâ bilir, o bir sırdır. İnsanlar akıllarının erdiğince bu sırrı keşfetmeye ve açıklamaya çalışırlar, fakat işin aslını ancak Allah Teâlâ bilir. Hikmetin varlığı hükmün varlığında etkili değildir. Bunun gibi, hikmetin değişmesi de hükmün değişmesinde etkili değildir.

V. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Sebeb-illet-hikmetin usûl-i fıkhı açısından bu tebliğde incelenmesinin asıl hedefi, girişte de açıklandığı üzere, Kur'ân'da tarihsellik düşüncesine ışık tutması ümididir.

Eğer Kur'ân hükümlerinin tarihselliğinden kastedilen şey, Kur'ân hükümlerinin sadece belli bazı sebeplere bağlı olarak indirildiği düşüncesi ise bunun usûl-i fıkhıta yeri vardır. Bazı hükümler sebeplere dayalıdır. Hükümler bu sebeplere bağlı olarak var yahut yok olurlar. Fakat hükümlerin aslı değişmez.

Eğer Kur'ân hükümlerinin tarihselliğinden maksat, hükümlerin belli hikmetlere dayalı olarak vazedildiğini açıklamaksa, bu düşünce doğru değildir. Çünkü Kur'ân hükümlerinden hiçbirisi hikmete dayalı olarak indirilmemiştir. Hikmet ilâhî bir sırdır, her akıl sahibi, bu sırdan kendine göre bir nebze açıklama yapmaya çalışır, dolayısıyla hikmet

herkese göre değişir. Oysa hükümlerin tek olması icap eder.

Eğer Kur'ân hükümlerinin tarihselliğinden kastedilen şey, dünya muameleleri ile ilgili Kur'ân hükümlerinin illet ve maksatlarına göre yorumlanması ve nasların illetinin değişmesi ile hükümlerinin de değiştirilmesi ise, onun İslâm teşriinde yeri vardır. Bu konu usûl-i fıkıh kaynaklarında detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Usûl-i fıkha göre, naslar iki türlü hüküm taşımaktadır. Biri zahirî hüküm, diğeri maksadî hükümdür. Her iki hüküm ile amel etmek de şeriatın çerçevesi içinde mütalâa edilmiştir. Eğer muamelatla ilgili bir nassın taşıdığı zahirî hükmün herhangi bir zamanda ve herhangi bir toplumda uygulanmasında zorluk ya da imkânsızlıkla karşılaşılırsa, o takdirde nassın illeti bulunmak suretiyle maksadına ulaşılır ve zahirî hükmü terk edilerek maksadına ait olan yeni bir hüküm getirilebilir. Yani, nassın bir hükmünden diğerine geçilebilir. Dolayısıyla nassın çerçevesi dışına çıkmış olmaz. Bu şekilde İslâm fıkının bütün zaman ve mekân şartlarında uygulanmasına imkân verilmiş olur. Daha başka bir ifade ile, unutulmuş olan ilk dönem teşriilerindeki imkânlardan yararlanmış olur. Bu işlemin usûl-i fıkıhtaki adı istihsândır. Sünnette, sahâbe uygulamasında ve özellikle Ebû Hanîfe'nin içtihatlarında istihsânın örnekleri bolca mevcuttur. İstihsânın dokuza varan çeşidi fıkıh usûlü kitaplarında zikredilmiştir.

Tarihte bazı fakihlerin, farkında olmadan karşı çıkmasına rağmen, bütün çeşitleri ile istihsân, hükümlerin gerekçelerinin ortaya konması (talil) ve maksadın çıkarılmasında güçlü bir metot olarak teşrideki yerini almıştır. Bunun anlamı şudur: Eğer İslâm devletinin yöneticileri ve fakihler, Kur'ân hükümleri ile Sünnet naslarının uygulanmasında herhangi bir zorluk ya da imkânsızlıkla karşılaşılırsa, daha başka bir ifade ile, nasların hükümleri ile toplumsal olaylar çelişir de zahirî hükmün uygulaması ile dinî maksat hasıl olmazsa, o hükmün illeti bulunarak maksat ortaya konur ve bu maksada uygun yeni bir hüküm getirilmek suretiyle problem çözülür. Bu şekilde İslâm fıkı-toplum ilişkisinde denge sağlanarak yabancıların fıkına müracaat ve onları gereksiz taklit etme zemini ortadan kaldırılmış olur. Kanaatimizce eğer bu metot benimsenirse, İslâm âlemi olarak kendi kendimize yeter hâle gelebiliriz.

Hristiyan fıkının İslâm ülkelerinde yayılması ve uygulamaya konulmasının esas sebebi, kanaatimizce istihsân prensibinin gerçek yüzü ile tanınmaması ve toplumsal problemlerin çözümünde gereği gibi kullanılmamasıdır. Aslında istihsân gerek ferdî plânda, gerekse devlî (devlet, yönetim) zeminde müslümanların uygulama ile ilgili bütün problemlerini çözebilir. İstihsân İslâm devletinin önünde hayatın kapılarını sürekli açık tutabilir, o toplum için sihirli bir anahtar konumundadır.

Bir kere daha vurgulamalıyız ki, istihsân metodunu tanıyan ve onu gereği gibi kullanılabilen İslâm toplumlarında, uygulamadaki çatışmalardan kaynaklanan hiçbir problem çözümsüz kalmaz, hayat tıkanmaz, fıkıh ve fukaha aciz kalmaz, devlet şaşırılmaz, toplumun karşılaştığı güçlükler kolayca aşılır, hayat-İslâm bütünlüğü yeniden kurulmuş olur. Eğer tarih boyunca Halife Hz. Ömer ile en büyük fakih Ebû Hanîfe'nin çokça kullandıkları

bu metot gerçekten bilinip kullanılmış olsaydı, İslâm dünyası bugünkü fikrî ve fikhî sorunlar ile karşı karşıya kalmazdı. Tarihin ancak belli bir dönemindeki olaylara hitap eden hükümleri taşıdığı, sadece o çağın problemlerini çözdüğü, dolayısıyla daha sonraki zamanların problemlerini halledemeyeceği anlamında Kur'ân'da tarihsellik düşüncelerinin ileri sürülmesine de ihtiyaç olmazdı.

Sonuç olarak şunu ifade edebiliriz: İslâm dünyasında müslümanların karşılaştıkları sorunların çözüme kavuşturulması için yabancıların kendi toplumsal şartlarında ortaya atıp kullandıkları metotları kullanmaya, özellikle onları taklit etmeye ihtiyaç yoktur. Batılı anlamda Kur'ân hükümlerinin tarihselliği söz konusu değildir. İslâm dünyası için önemli olan gelişmelere göre yeni hükümlerin getirilmesi ve din-dünya beraberliğini sürdürmektir. Bunu gerçekleştirmek için fakihlerimiz tarafından sağlam metotlar geliştirilmiştir. İslâm fıkıh prensipleri, toplumda ortaya çıkan bütün fikhî sorunların çözümü için yeterlidir. Eğer toplumda istisnaî olarak bazı ihtiyaç ve zaruretlere ortaya çıkar da hayat ile Kur'ân hükümleri ve Sünnet nasları arasında çelişme meydana gelirse, teşri yetkisine sahip olan İslâm devleti yöneticileri, fakihlerini toplayarak istihsân prensibi çerçevesinde bu çelişkileri ortadan kaldıracırlar. İstihsân metodu bunu yapmak için yeterli güce sahiptir. Kanaatimizce bunun için başka kaynaklara başvurmaya ihtiyaç yoktur.

Sözlerimi burada noktalyor, bu vesile ile tekrar hepinize saygılarımı sunuyorum. es-Selâmu aleyküm ve rahmetullah ve berekâtühû.